

Rózsavári Nóra

Szefarad öröksége

Bevezetés

A *ladino* (*judeospanyol*, *dzsudezmo*, *sefardí/sefaradí* stb.) néven ismert zsidó-spanyol nyelv a szefárd történelem és diaszpóra tanúja. Az évszázadok során ez a nyelv azon spanyol ajkú zsidók gazdag kulturális örökségének eleven megnyilvánulása volt, akik az Ibériai-félszigetről való 1492-es kiűzetésük után szóródtak szét a világban.

Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a *ladino*, az óspanyol nyelv és más nyelvek, például a héber, az arab és a török nyelv elemeinek egyedülálló keveréke, mely a világ különböző részein, a Balkántól Észak-Afrikán keresztül Amerikáig virágzott a szefárd közösségekben, de ennél jóval több. Egy élő, folyamatosan fejlődő nyelv, melynek az elmúlt évszázadban számos olyan kihívással kellett szembenéznie, amelyek veszélyeztették fennmaradását.

Ebben a cikkben (a *ladino* és *judeospanyol* terminusokat szinonimaként használva) a nyelv történetét és jellemzőit vizsgáljuk, kiemelve a szefárdok számára a kulturális identitás szimbólumaként betöltött szerepét, valamint a spanyol nyelvvel való kapcsolatát. Emellett megvizsgáljuk a megőrzésére és újjáélesztésére irányuló jelenlegi erőfeszítéseket, mivel a szefárdok és a nyelvészek új generációi egyre elkötelezettebbek a szefárd örökség e létfontosságú részének életben tartása iránt.

□ Rózsavári Nóra nyelvész, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Spanyol Tanszék, e-mail: rozsavari.nora@btk.ppke.hu

Történeti áttekintés

Szefarad 1¹ – Kezdetek

Nem tudjuk pontosan, mikor jelenhettek meg az első zsidó közösségek az Ibériai-félszigeten. Nagyobb számban valószínűleg az 1. század második felétől érkezhettek, amikor is a Második Szentély i. sz. 70-ben történt lerombolása után sok zsidó a Római Birodalom különböző részein, köztük az Ibériai-félszigeten keresett menedéket. Ebben a században Hillél rabbi tanítványa, Jonatán ben Uziél, Hispaniát *Szefaraddal* azonosította.²

Ebből a névből ered a spanyol zsidók *szefárd* (spanyolul *sefardí*) elnevezése. A szó nemcsak a spanyol zsidókra, hanem kulturális, nyelvi és vallási örökségükre is utal. Az évszázadok során jelenlétük a régióban megszilárdult és növekedett, virágzó közösségeket alkottak, és jelentős kulturális és gazdasági befolyást szereztek.

Az Ibériai-félsziget városaiban a zsidók zsinagógákat és oktatási központokat hoztak létre, és aktívan részt vettek a kereskedelemben és a mezőgazdaságban. Ugyanakkor kihívásokkal és feszültségekkel is szembesültek a keresztény közösségek részéről. Konstantin császár (306–337) például nem engedte, hogy a zsidók keresztény rabszolgákat tartsanak, és szabályozta az állammal szembeni kötelezettségeiket. Theodosius (378–395) ugyan toleránsabb volt, de a zsidó-keresztény vegyes házasságokat házasságtörésnek ítélte. A 4. század elején, 305–306-ban tartott elvirai zsinat, melyet Iliberis (mai Granada) városában tartottak, egy sor rendeletet hozott, amelyek a zsidók és a keresztények közötti interakciók korlátozására törekedtek. A kánonok többek között megtiltották a keresztények számára a zsidókkal való szexuális kapcsolatot és házasságot.³ A Római Birodalom szétesése után a vizigótok hatalomra kerülésével az 5. században a zsidók helyzete tovább nehezedett. I. Rekkared

1 A cikkben a I. M. Hassan által felállított periodizációt követjük: Hassan, Iacob M.: Los sefardíes: Concepto y esbozo histórico. In: Díaz-Mas, Paloma (ed.): *Los sefardíes: Cultura y Literatura*. San Sebastián: Univ. del País Vasco, 1987. 11–22. A történeti áttekintéshez P. Díaz-Mas és M. A. Bel Bravo műveit, illetve a Memoria de España dokumentumfilm részleteit használtuk fel: Díaz-Mas, Paloma: *Los sefardíes: Historia, lengua y cultura*. Barcelona: Riopiedras, 2006. Bel Bravo, María Antonia: *Sefarad. Los judíos de España*. Madrid: Sílex, 2006. *Memoria de España*. <https://www.rtve.es/play/videos/memoria-de-espana/memoria-espana-monarquia-reyes-catolicos/3212837/> (letöltés ideje: 2023. május 31.)

2 Ruiz Souza, Juan Carlos: La España sefardita. *Centro Virtual Cervantes*, 1997–2023. https://cvc.cervantes.es/artes/sefarad/sefardita/espanha_sefardita.htm (letöltés ideje: 2023. július 15.)

3 Ruiz Souza, 1997–2003.

nyugati gót király 589-ben áttért a katolikus hitre (korábban a vizigótok a katolikus hispán-római lakossággal ellentétben ariánus keresztények voltak), így a királyságban megszületett az egységes nemzet fogalma, megvalósult a vallási egység, a zsidó közösségeket pedig idegen elemként kezdték kezelni. Ettől kezdve zsidóellenes intézkedések sorozatát hozták. 613-ban a III. toledói zsinat Sisebut király rendelkezésére minden zsidóra nézve kötelező kényszerkeresztelést rendelt el, a 653-ban tartott VIII. toledói zsinaton pedig a „zsidó befolyás” elfojtására irányuló intézkedéseket hoztak. Ennek következtében a zsidó közösségre egyre nagyobb nyomás helyeződött a törvények miatt, amelyek korlátozták a vallásszabadságot és a zsidók társadalmi szerepvállalását.

A zsidók helyzete az arabok megjelenésével és az Ibériai-félsziget 711-es meghódításával gyökeresen megváltozott. Az *Al-Andalus* néven ismert területen, mely az Ibériai-félsziget arab uralom alatt álló részét jelentette, a muszlimok toleránsabb hozzáállást tanúsítottak a zsidókkal szemben, lehetővé téve számukra a vallásuk gyakorlását és a társadalomban való aktív részvételt. Számos tekintélyes udvari tisztviselő, orvos, tudós és filozófus volt zsidó származású ebben az időszakban.

A Córdobai Kalifátus (756–1031) a félsziget zsidósága számára a kulturális és tudományos virágzás időszaka volt. Jelentős zsidó filozófusok és vallástudósok születtek és tevékenykedtek ebben az időszakban. Egyik legkiemelkedőbb közülük Maimonidész, teljes nevén Mose ben Maimon rabbi volt, akit minden idők egyik legnagyobb zsidó gondolkodójaként tartanak számon, műveit a mai napig tanulmányozzák és nagyra értékelik.

Bár a zsidók bizonyos jólétet és szabadságot élveztek a muszlim uralom alatt, voltak feszültséggel és üldözéssel teli időszakok is (példának okán Maimonidésznek és családjának is Észak-Afrikába kellett menekülnie az almohádok miatt). Ahogy a keresztény visszahódítás előrehaladt a félszigeten, a zsidó közösségeket intolerancia és megkülönböztetés sújtotta, ezért a 14. század végétől megindult a kivándorlásuk Észak-Afrika felé. A Katolikus Királyok 1479-ben kezdődő közös uralkodásával új szakasz nyílt a spanyolországi zsidók történetében, melyet a kiűzetés és a kereszténységre való kényszerű áttérés jellemezett.

Szefarad 1 – A Katolikus Királyok és a 15–16. század

A Katolikus Királyok, I. Kasztíliai Izabella és II. Aragóniai Ferdinánd kora több alapvető okból is nagy jelentőséggel bír Spanyolország történelmében. Ők egyesítették a félszigeti királyságokat, megteremtve ezzel a modern, központosított állam alapjait. Erős és stabil monarchiát hoztak létre Spanyolországban, mely az amerikai hódításokkal hatalmas birodalomná nőtte ki magát. A Katolikus Királyok egyik legfőbb célja a közel nyolcszáz évig tartó *Reconquista* befejezése, azaz a muzulmán uralom alatt álló félszigeti területek visszaszerzése volt. Granada 1492-es elfoglalásával nemcsak politikai, hanem ideológiai egységet is kívántak teremteni. A katolicizmus a monarchia és a birodalom kohéziós erejét jelentette. Az ideológiai egység kialakítása és megtartása érdekében már 1478-ban létrehozták az Inkvizíció Szent Hivatalának Törvényszékét (*Tribunal del Santo Oficio de la Inquisición*), amelynek jelszava az „egy ország, egy nép, egy vallás”, fő célja pedig az eretnokség és a vallási eltérések üldözése és felszámolása volt. A spanyol inkvizíció a monarchia közvetlen ellenőrzése alatt állt, és bár formailag egyházi bíróság volt, Rómától függetlenül működött. A főinkvizítorokat az uralkodók nevezték ki, illetve váltották le, feladata pedig egyértelműen a más vallásúak elleni fellépés volt.

1492-ben a Katolikus Királyok kihirdették az Alhambrai-dekrétumot, amely elrendelte, hogy a zsidók három hónapon belül térjenek át a katolikus vallásra, vagy pedig hagyják el Spanyolországot. Azok, akik az áttérés mellett döntöttek, *conversók*, azaz áttértek, új keresztények lettek. Gyakorta a *marrano* elnevezést használták velük kapcsolatban, mely olyan megtért zsidókra utalt, akik „judaizáltak”, azaz titokban továbbra is megtartották szokásaikat és korábbi vallásukat. A 15. és a 17. század között a *marrano* szót széles körben és pejoratív módon használták azokra, akik csak színlelték a kereszténységet. Mindez jelentős hatással volt a félszigeti zsidó közösségre, mivel sok zsidót vádoltak meg judaizálással, illetve zsidó szertartások gyakorlásával, ezért letartóztatták, megkínozták és kivégezték őket. Nincsenek pontos adatok arról, hogy az 1492. évi királyi rendeletet követően hány zsidó hagyta el az országot vagy tért át a kereszténységre. Különböző források a Spanyolországból kiűzött zsidók számát 100 000–300 000-re teszik.⁴

4 Memoria de España.

Szefarad 2 – a kiűzetés utáni időszak – elsődleges diaszpóra

Míg „Szefarad 1” mind térben, mind a zsidókkal együtt élő nemzetekkel való kölcsönhatás szempontjából nyitott időszaknak tekinthető, addig a második periódusra elsősorban a zártság jellemző. Azokat a kereskedő családokat és hálózatokat leszámítva, amelyek az üzlet érdekében átlépték a vallási határokat, a szefárd diaszpóráknak megszűnt a kapcsolata Spanyolországgal, és a zsidók etnikai kisebbséget (*millet*) alkottak az őket befogadó területeken. Ez a több mint ötszáz évet felölelő időszak változatos képet mutat.

Számos szakirodalmi mű a 17. század közepéig tartó elvándorlások eredményeként létrejött szefárd diaszpórát két nagy területre osztja: egy nyugati, észak-afrikai részre, amelynek meghatározó központja először Fezben, majd Tetuánban volt, és egy másik, kiterjedtebb keleti térségre az Oszmán Birodalom területén.⁵ Keleten Konstantinápoly és Szaloniki mindig is fontos központnak számítottak, de kezdetben Edirnében, majd később Izmirben is jelentős zsidó közösségek alakultak. Anatólia teljes partvidékén, az égei-tengeri szigeteken és a Balkán-félsziget majdnem egész területén is virágzó közösségek jöttek létre. Ennek a keleti csoportnak a leágazásaként még Bécsben és Budán is voltak közösségek. Ez a felosztás elsősorban a judeospanyol nyelv tanulmányozásakor kerül előtérbe, mert ezeken a területeken a szefárd diaszpóra ellenállt a befogadó országok asszimilációs hatásának, és megőrizte saját nyelvét, mely ugyanakkor számos újítással is gazdagodott. Migrációs szempontból viszont meg kell említenünk más területeket is, hiszen az Ibériai-félszigetről nagy számban vándoroltak ki szefárd zsidók nyugat-európai országokba is. A Spanyolországból kiűzött zsidók nagy része (kb. 120 000 fő) először Portugáliába ment, de mivel az 1496–97-es erőszakos üldözések és pogromok után a spanyolországihoz hasonló helyzet alakult ki, onnan is tovább kellett állniuk. I. Mánuel portugál király 1496. december 5-én rendelte el a zsidók kiűzését, akik 1497. március 19-én parancsot kaptak, hogy menjenek Lisszabonba és készüljenek fel a királyság elhagyására, de amikor megérkeztek, egy helyre terelték össze és erőszakkal megkeresztelték őket.⁶ Az inkvizíció nyomása, az erőltetett és színlelt áttérések, valamint a zsidóellenes légkör arra kény-

5 Hassan, 1987; Romero, Elena: Los sefardíes. *Boletín AEPE*, 40–41. 1992. 37–51.

6 Beinart, Haim: *Los judíos en España*. Madrid: Editorial Mapfre, 1992. 235.

szerítette a még az Ibériai-félszigeten élő zsidókat, hogy a 16–17. századtól kezdve egy második kivándorlásra vállalkozzanak, ezúttal már nem Afrikába és az Oszmán Birodalomba, hanem Nyugat-Európába, ahová az áttérítések miatt már keresztényként érkeztek meg. Így született meg a nyugat-európai szefárd világ.⁷

A nyugati diaszpóra – Marokkó

A mai Marokkó területén már korábban is éltek zsidók (*tosavim*), akik arabul vagy berberül beszéltek, de szertartásaikban természetesen a hébert használták. 1492 után nagyobb számban érkeztek menekültek (*megorasim*) az Ibériai-félszigetről (kb. 40 000 fő), akik a már említett két központ, Fez és Tetuán mellett Casablancában, Tangerben, Ceutában és Melillában telepedtek le. A félszigetről érkező zsidók autonómiát kaptak, megszervezték közösségeiket, intenzív kereskedelmet folytattak többek között az itáliai és hollandiai közösségekkel is.

Marokkóban a szefárdok nyelve szép lassan eltávolodott a félszigeti spanyol nyelvtől, az elszigeteltség következtében már nem vett részt annak újításaiban, ugyanakkor más nyelvekből származó neologizmusokkal, főként arabizmusokkal gazdagodott. Ezt a dialektust ők maguk *haketíanak* nevezték el. Ezt használták a családjukkal, barátaikkal és szomszédaikkal való kommunikációban, valamint a többi zsidó közösséggel való kereskedelmi kapcsolataikban. A *haketía* egészen a 20. századig fennmaradt, de mivel Marokkóban nem volt nyomdai és kiadói tevékenység, csak pár kéziratban és szájhagyomány útján maradtak róla nyelvi emlékek. A 19. században az ország – és ezzel a szefárd közösségek is – először a francia majd a spanyol terjeszkedés hatásainak volt kitéve. Az 1912-ben megkötött francia-spanyol szerződés révén Spanyolország saját befolyási övezetet kapott, és megalakult a marokkói spanyol protektorátus, melynek fővárosa Tetuán lett. Több száz év után találkoztak hivatalosan egymással a félszigeti spanyolok és az onnan 1492-ben kiűzött szefárdok. Ez a találkozás a marokkói szefárdok rehispanizációját hozta magával. A protektorátus 1956-ban szűnt meg, az ennek nyomán megindult erőteljes arabizáció következtében a szefárd közösségek fokozatosan megszűntek, tagjaik emigrációba

7 Bel Bravo, 2006.

kényszerültek, nyelvük a *haketia* pedig fokozatosan eltűnt, maradványai csak közmondásidézetekben, különleges szavakban és becenevekben, valamint néhány dalban és népmesében hallhatók.⁸

A keleti diaszpóra – Oszmán birodalom

II. Bajazid szultán (1481–1512) kedvező fogadtatásban részesítette a birodalmába érkező szefárdokat. A letelepedés szokásos nehézségei után a zsidó közösségek jó gazdasági körülmények között éltek, tagjaik közül sokan meggazdagodtak a kereskedelem, a fegyvergyártás, az üveg- és különösen a textilipar révén. A zsidók voltak a legkeresettebb orvosok és tolmácsok, és ők voltak a legmegfelelőbb nagykövetek is a Fényes Porta számára, mivel a nyugati fejedelmekkel folytatott tárgyalások során a török diplomácia inkább a zsidó, mint a keresztény vallású alattvalókra és hivatalnokokra támaszkodott.⁹ A zsidók számára szabad vallásgyakorlást engedélyeztek és hagyományos intézményeiket, például zsinagógáikat is fenntarhták.

Az Oszmán Birodalom, a 16–17. században a világ egyik legnagyobb és legbefolyásosabb birodalma volt, és hatalmas területi kiterjedéssel rendelkezett, amely ha nem is teljes egészében, de magában foglalt számos mai országot. Törökország, Görögország, a volt Jugoszlávia, Bulgária és Románia területén (ahol természetesen már korábban is léteztek zsidó közösségek) a szefárdok beilleszkedtek a társadalomba, és annak meghatározó kulturális elemei lettek. Nekik köszönhető többek között a nyomdászat bevezetése és fejlesztése az Oszmán Birodalomban, ami felett 1727-ig monopóliummal rendelkeztek.¹⁰

Az oszmán uralom kozmopolita, többnyelvű és többvallású környezetet biztosított. A kulturális virágzást a 17. század közepén egy izmiri tanult ember (*hakham*), Sábbátáj Cvi álmessianisztikus mozgalma akasztotta meg. Cvi saját magát tartotta a várva várt messiásnak, és bár eretneknek számított és kiközösítették, rendkívül nagy népszerűsége tett szert. A török hatóságok kényszerítették, hogy áttérjen az iszlám hitre, amit meg is tett, majd a mai Albánia területére számúzték, ahol elhunyt.

8 Schwarzwald, Ora Rodrigue: Judeo-Spanish throughout the Sephardic Diaspora. In: Hary, Benjamin – Bunin Benor, Sarah (eds.): *Languages in Jewish Communities. Past and Present*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2019. 145–184. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501504631-007>

9 Romero, 1992. 39

10 Romero, 1992. 39

Ezek az események és az őket követő kiábrándultság egy időre visszavetették a kulturális életet és a hagyományos irodalmi tevékenységet, de a 18. században szárnyra kapott egy megújulási mozgalom, mely a szefárd kultúra és a ladino fellendülését eredményezte.

A birodalom politikai és gazdasági hanyatlása miatt a 19. században radikális változások következtek be a balkáni szefárdok társadalmi és kulturális életében. Míg a birodalomban élő zsidók helyzete a folyamatos reformoknak köszönhetően javult, addig a felerősödő nacionalista mozgalmak, melynek során új államok jöttek létre a Balkánon, az azt követő rendezetlen, feszültségektől és külső beavatkozásoktól sem mentes időszak, az I. és II. világháború, a birodalomtól függetlenedő területeken a szefárd zsidók számának csökkenését okozták. Ami a ladinót illeti, meg kell említenünk az Alliance Israélite Universelle iskolahálózat szerepét, melyet 1860-ban alapítottak azzal a céllal, hogy a zsidók jogait védje mindenütt a világban. A szervezet arról volt nevezetes, hogy a 19. században és a 20. század elején francia nyelvű iskolákat alapított zsidó gyermekek számára a Földközi-tenger térségében, Iránban és az egykori Oszmán Birodalomban. Sok szefárd zsidó gondolta úgy, hogy ez a szervezet jelenti a haladást és a modernizációt, ezért a franciát részesítették előnyben saját nyelvük rovására. A francia nyelvű iskolák hatására a judeospanyol számos neologizmust vett át a franciából.

A mai Törökország az elsődleges diaszpóra legfontosabb területe. A viszonylagos függetlenség, amelyet e közösség évszázadokon keresztül élvezett, megszűnt a Török Köztársaság megalapítója, Kemal Atatürk reformjaival, aki nagy hangsúlyt helyezett a török nyelv modernizálására és kötelezővé tételére. A kedvezőtlen történelmi és szociokulturális tényezők ellenére a mai napig találunk közösségeket (kb. 15 000-20 000 fő), akik beszélik vagy ismerik a judeospanyol nyelvet.¹¹ A görög területeken fontos kiemelni Szaloniki jelentőségét. A 15. századtól kezdve a szefárdok jelenléte egészen a II. világháborúig meghatározta a város életét. Szaloniki a Balkán egyik legfontosabb központja, egyfajta szefárd főváros volt, ahol a források szerint 100 000-150 000 különböző származású zsidó élt.¹² Miután az oszmán uralom véget ért, bolgár, macedón, román

11 Hassan, Iacob: El español sefardí (judeoespañol, ladino). In: *La lengua española hoy*. Madrid:Fundación Juan March, 1995. 117–140.

12 Angoso, Ricardo: Salónica, la capital sefardí de los Balcanes. *Centro Virtual Cervantes*, 1997–2023. <https://cvc.cervantes.es/artes/sefarad/cartografia/salonica.htm> (letöltés ideje: 2023. augusztus 5.)

és szerb szomszédaik nyomdokaiba lépve a görögök is „munkához láttak”, és eltörölték a toleráns, nyitott és pluralista múlt minden nyomát. A II. világháborúban Görögország német megszállása idején a Gestapo 75 000 judeospanyol anyanyelvű szaloniki zsidót gyilkolt meg. Ez halálos csapás volt a nyelvre is, a ladino örökre eltűnt Szaloniki térképéről.

Szarajevót évszázadokon át Kis-Jeruzsálemként ismerték a szefárd lakosság nagyszámú jelenléte miatt. A 19. század végére a régió szefárdjai közül sokan elvesztették nyelvüket, amikor 1878-ban Bosznia osztrák–magyar közigazgatás alá került. Ezzel egyidejűleg befolyásuk is jelentősen meggyengült. 1921-ben az első szarajevói népszámlálás szerint mintegy tízezer lakos anyanyelve volt a judeospanyol. Szerbiában a zsidó közösségek demográfiai súlya, ellentétben Törökországgal, Görögországgal vagy Romániával, mindig is nagyon alacsony volt. A II. világháború előtt, 1939-ben mintegy tízezer zsidó élt Szerbiában, elsősorban Belgrádban, akiknek több mint 80%-a volt szefárd.¹³ A II. világháború, majd a délszláv háború következtében a szefárd zsidók száma radikálisan csökkent, sokan az emigrációt választották, elsősorban Amerika és Izrael felé.

A Nyugat-Európába irányuló kivándorlás

Az 1492-es kiűzetés után az egyik leggyakoribb desztináció Itália volt, az ott otthonra lelt szefárdok a kedvező fogadtatásnak köszönhetően többek között Ferrarában, Pisában, Velencében és Livornóban telepedtek le. A korabeli itáliai kereskedelemben fontos szerepet töltöttek be szoros észak-afrikai és keleti kapcsolataiknak köszönhetően, melyeket az ott élő szefárd közösségekkel tartottak fenn. Nemcsak kereskedelmi, hanem kulturális tevékenységük is jelentős volt. 1553-ban Ferrarában adták ki az első judeospanyol nyelven írt latin betűs bibliát.

Sokan Németalföld felé vették az irányt. Örökség és hódítás révén ezek a tartományok 1482-től a Habsburgok kezébe kerültek, így V. Károly révén, aki a Katolikus Királyok unokája és apai ágon Habsburg volt, a Spanyol Birodalom részei lettek, bár ugyanakkor jelentős autonómiával rendelkeztek. A 16. században Hollandiát elérték a protestáns reformáció hullámai, ami lehetővé tette az embereknek, hogy elutasítsák a katolikus doktrínákat és új, egyszerűbb és szabadabb vallási meggyő-

13 Angoso, 1997–2023.

zódést alakítsanak ki maguk számára. Ennek következtében az ország az inkvizíció elől menekülő szefárd zsidók vonzó menedékévé vált. Hollandia toleránsabb környezetet biztosított a vallási kisebbségeknek, így a szefárd zsidók számára lehetőség nyílt gazdasági és kulturális tevékenységek folytatására. Virágzó közösségeik főleg Antwerpenben és Amszterdamban működtek. Az általuk generált gazdasági fellendülés hozzájárult a kulturális fejlődéshez is, sok más neves személyiség mellett olyan szefárd származású mecénásokat találunk, mint Jeronimo Nunes da Costa, Manuel de Belmonte, vagy David de Castro Tartas, akinek az első spanyol nyelvű újság, a *La Gazeta de Amsterdam* (1675–1690) kiadását köszönhetjük.¹⁴ 1657-ben a zsidókat Amszterdam város teljes jogú polgáraiként ismerték el, ez pedig lehetővé tette, hogy nyíltan zsidó közösségként éljenek. Ettől kezdve végképp elszakadtak spanyol gyökereiktől, és végleges beilleszkedésük érdekében egyre inkább az őket befogadó ország nyelvét, a hollandot kezdték használni. A 18. századtól kezdve már egyre kevésbé használták a judeospanyolt, majd végül teljesen feladták nyelvüket.

Az amszterdami zsidó közösségek hozták létre később a hamburgi és londoni közösségeket, valamint az Egyesült Államok első zsidó közösségeit, illetve fontos szerepük volt a Karib-térség közösségeinek megerősödésében is. Angliában I. György uralkodása (1714–1727) alatt minden angol területen született zsidó állampolgárságot kapott, anélkül, hogy keresztény hitre kellett volna térnie. Az Egyesült Királyságban a zsidókkal szembeni toleranciát jelzi, hogy egyes források szerint a 19. század végén mintegy 250 000 zsidó élt az országban, akiknek többsége integrálódott és asszimilálódott.¹⁵

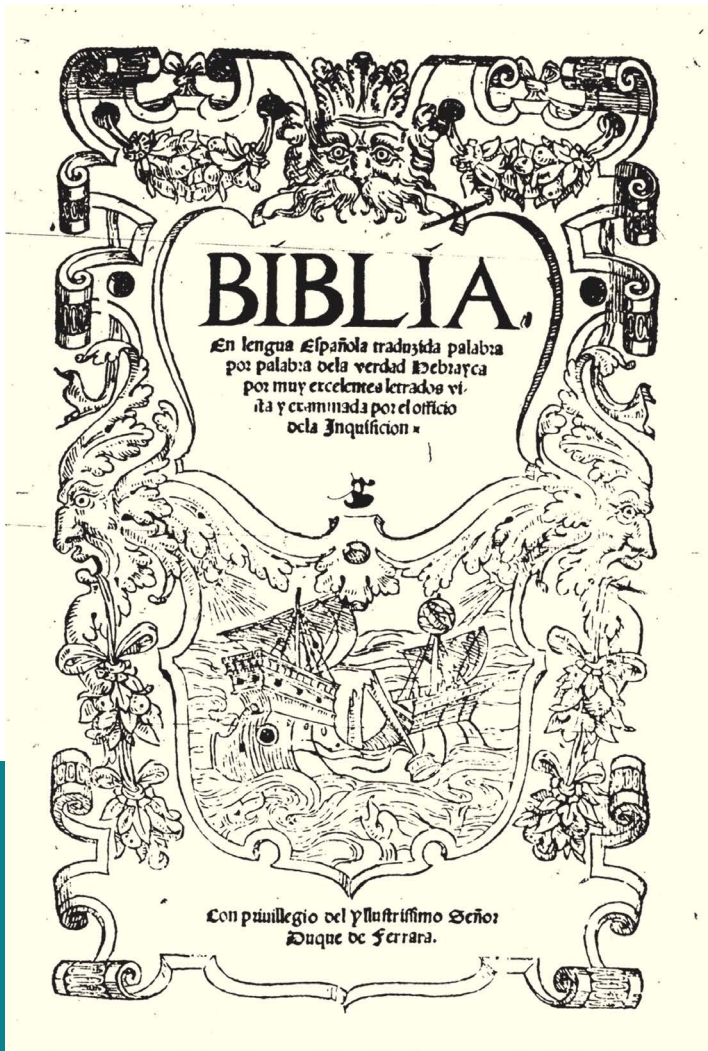
Kis számban, de Dél-Franciaországban is telepedtek le szefárdok, egyes források szerint a Francia Forradalom idején körülbelül 40 000-en élhettek elsősorban Bayonneban és Bordeauxban.¹⁶ Nyugat-Európában a szefárdok az idő múlásával elveszítették legfőbb kulturális vonásukat, a judeospanyol nyelvet. Hollandiában a 17. században születtek ugyan irodalmi művek, de sem ihletforrásukban, sem nyelvezetükben nem mutatnak olyan jellegzetességeket, melyek a balkáni testvéreik által írt

14 Díaz Noci, Javier: Gacetas españolas de los Países Bajos en el siglo XVII: La Gazeta de Amsterdam y Noticias Principales y Verdaderas. *Ámbitos*, 7–8. 2001–2002. 215–237. DOI: <https://doi.org/10.12795/Ambitos.2002.i07-08.12>

15 Angoso, 1997–2003.

16 Angoso, 1997–2003.

művekre jellemző. Judeospanyol anyanyelvük szép lassan eltűnt, és átadta helyét a hollandnak. Itáliában az ottani dialektusok, illetve a zsidó-olasz nyelvjáráások váltották fel fokozatosan a ladinót. Dél-Franciaországban is hamar megszűnt a használata, csak a zsinagógai liturgia néhány imájában maradt fenn.¹⁷

A ferrarai biblia címlapja, 1553.
Wikimedia Commons

¹⁷ Romero, 1992. 39.

Szefarad 3 – A 19–20. századi migrációból származó másodlagos diaszpóra

A másodlagos diaszpóra a 19. századtól kezd kialakulni, és erre az időszakra ismét a más nemzetek felé való nyitottság jellemző. Míg az elsődleges diaszpóra a saját hagyományaira, életmódjára támaszkodott, addig a másodlagos diaszpóra sajátossága az elnyugatiasodás. Az egykoron gazdag és erős Oszmán Birodalom felbomlása a balkáni régióban érezhető feszültségekkel párosult. Mivel az észak-afrikai helyzet is bizonytalan volt, a szefárd zsidók más helyeken kerestek új perspektívákat és biztonságot. Ebben a kritikus időszakban az Amerikába és az egykori Izrael és Júdea földje felé irányuló migráció lehetősége vonzóvá vált. Amerika a szabadság és lehetőségek földjeként tűnt fel, ahol az emberek új életet kezdhettek, az 1948-ban megalakult Izrael pedig a szefárd zsidók számára különleges jelentőséggel bírt, mint történelmi és vallási szent hely, és mint őseik földje.

Észak-Amerikában elsősorban New Yorkban (korábban New Amsterdam) telepedtek le, ahol az előzőleg Hollandiából érkező közösségek is működtek. 1900-ra New Yorkban volt a világ legnagyobb zsidó közössége, melyet szefárd és askenázi zsidók közösen alkottak.¹⁸ Az egyesült államokbeli szefárdok száma a 20. század második felében kb. 120 000 fő lehetett, többségük New Yorkban élt. Az angol hegemoniájának és kulturális nyomásának következtében nyelvüket fokozatosan elveszítették, a beszélők száma ma körülbelül 15 000-re tehető.

Izrael állam létrejöttével sokan tértek vissza őseik földjére. Az egyre dominánsabbá váló izraeli identitás, valamint a héber nyelv általános használata miatt a szefárd hagyományok és nyelv lassan veszíteni kezdtek erejükből. Ettől függetlenül Izrael a világ legnagyobb ladino nyelvű közösségének otthona, és sokat tesz azért, hogy ezt az örökséget megőrizze.

E két nagyobb terület mellett találunk másodlagos szefárd diaszpórákat Nyugat-Európában és Dél-Amerikában is. A második világháborút követően részint a görög szabadságharc elől menekülő, részint az észak-afrikai országokból elűzött szefárdok jelentős része Franciaországban telepedett le, így Franciaországban van Európa egyik legna-

¹⁸ La diversidad ha definido durante mucho tiempo a la comunidad judía de EE. UU. ShareAmerica, 2022, <https://share.america.gov/es/la-diversidad-ha-definido-durante-mucho-tiempo-a-la-comunidad-judia-de-ee-uu/> (letöltés ideje: 2023. augusztus 1.)

gyobb zsidó, ezen belül szefárd közössége. Jelentős szerepet játszanak a francia kultúrában és közéletben, és erős identitástudattal rendelkeznek. E közösség kiemelkedő alakjai az irodalmi Nobel-díjas Patrick Modiano, a marokkói zsidó származású író Étienne Abécassis, a szintén író Clotilde Kojfman, Esther Benbassa francia-török-izraeli történész és politikus, Enrico Macías algériai zsidó származású énekes, dalszerző és zenész, és Jacques Derrida filozófus.

A ladinót beszélőkről nincsenek pontos adataink, számuk valószínűleg elenyésző, főleg Dél-Amerikában, ahol azzal a céllal, hogy könnyebben beolvadjanak a helyi közösségbe és jobban kommunikáljanak a környezetükkel, sokan úgy döntöttek, hogy inkább a spanyol nyelvet használják.

A ladino

A szefárdok által beszélt nyelvnek számos elnevezése van, melyek közül a mai használatban a *ladino* (< sp. *latino*) és a *judeospanyol* a leggyakoribb. Az újlatin nyelvtudományban használt szakszó a *judeospanyol*, bár a spanyol szakemberek körében egyre inkább a *sefardí/español sefardí* elnevezés kezd megszilárdulni. Több tudós a *ladino* elnevezést a héberből készült liturgikus fordítások nyelveként használja, míg a *judeospanyol* a minden más célra használt népnyelvre utal.¹⁹ Beszélői általában két- vagy háromnyelvűek, számuk napjainkban körülbelül 200 000-re tehető.²⁰ Ugyanakkor Refael Shmuel, a tel-avivi Bar-Ilan Egyetem professzora, az *Akademia Nacionala del Ladino* (Nemzeti Ladino Akadémia) egyik alapítója szerint Izraelben 350 000 és 500 000 közé tehető azok száma, akik szefárdok, és/vagy valamilyen szinten beszélnek vagy ismerik a ladinót. Ehhez még hozzá kell adni 200 000–300 000 főt Amerikában, illetve Európában, bár a professzor hangsúlyozza, hogy ezek csak becslések.²¹ A szefárd elnevezéssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy nem mindig csak az ibériai gyökerekkel rendelkező zsidókra használják, hanem kiterjesztő értelemben a nem askenázi zsidókat értik alatta.

Megfigyelhető, hogy az idők során a zsidók, ahol csak éltek, a környezetükben élő népek nyelvét fokozatosan beépítették kulturális iden-

19 Schwarzwald, 2019.

20 Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1999. 811.

21 Nadie sabe cuántos volverán a Sefarad. *eSefarad*, <https://esefarad.com/nadie-sabe-cuantos-volveran-a-sefarad/> (letöltés ideje: 2023. július 31.)

titásukba. Ezzel együtt azonban megőrizték saját zsidó értelmezésüket és változatukat ezekből a nyelvekből. Nem történt ez máshogy az Ibériai-félszigeten sem, és hasonló folyamat ment végbe a németre épülő jiddis, vagy Észak-Afrikában az arabra épülő judeoarab esetében is. Ibériai-félszigeti letelepedésük kezdete óta a nyelvek és kultúrák kölcsönhatása által az ottani zsidó közösségek sajátos és gazdag identitást építettek fel. Ugyanakkor a kiűzetés előtti időszakban az Ibériai-félszigeten élő zsidók hazájuknak tekintették a spanyol monarchiát, és spanyolul beszéltek. Elnevezésük is a mai napig ibériai gyökereiket jelzi.

Több tanulmány és könyv íródott arról, hogy az a spanyol, amelyet a szefárdok a kiűzetés előtt beszéltek, mennyire különbözhetett a keresztények által beszélt spanyoltól. Úgy tűnik a nyelvészeti vizsgálatok azt mutatják, hogy a zsidók ugyanazt a nyelvi változatot használták, mint keresztény szomszédaik, nyelvük nagy valószínűséggel nem sokban tért el, elsősorban lexikai különbségek lehettek eltérő életmódjuk és hagyományaik miatt.²² A Katolikus Királyok idejében a félszigeti spanyol az ún. preklasszikus szakaszban volt, ezt beszélték a félszigeti szefárdok is. Az Aranyszázadban (hivatalosan 1492–1681) a spanyol fontos fonetikai, morfológiai és szintaktikai változásokon ment keresztül, kialakult a modern spanyol nyelv. Értelemszerűen ebben a változásban már nem vett részt a judeospanyol, ezért a spanyol nyelv egy archaikus változatának is szokták tekinteni. Elsősorban a spanyol nyelvtörténészek vélekednek így, hiszen ők a spanyollal való összehasonlítás szempontjából közelítik meg a ladinót. Számukra a judeospanyol egy a spanyol dialektusok közül.²³ Álláspontjuk érthető, ugyanakkor nem teljesen igaz. A közös kezdőpontból kiindulva az idő során mindkét nyelv változásokon ment át, és két különböző rendszerré váltak. A ladino nem „maradt vissza”, nem kövesedett meg. Épp ellenkezőleg, a spanyoltól ugyan eltérően, de fejlődött, alakult, egyedi jelleget és identitást öltött.

Mivel ebben a tanulmányban nem cél a nyelvészeti leírás, csak néhány jellegzetes vonását említjük meg. Hangtani szempontból például megőrizte a preklasszikus spanyol mássalhangzórendszert, így megmaradt a modern spanyolból már eltűnt zöngétlen és zöngés palatális réshangpár az [ʃ] és a [ʒ] (magyar *s*, *zs*). Középkorias szókezdő *f*- jelenik meg olyan szavakban, amelyek a spanyolban néma *h*-val kezdődnek: *fazer* ‘csinálni’

22 Penny, Ralph: Judeo-Spanish varieties before and after the Expulsion. *Donaire*, 6. 1996. 54–58.

23 Zamora Vicente, Alonso: *Dialectología española*. Madrid: Gredos, 1985. 349–377.

(sp. *hacer*). Sajátos módon átépült alakrendszert mutat a létige, *so, se* ‘vagyok’ (sp. *soy*), *sos, ses* ‘vagy’ (sp. *eres*). A spanyolban az *usted* ‘ön’ udvarias megszólítás az Aranyszázadban alakult ki, és csak a 18. században vált általánossá használata, ezért a ladinoiban nem létezik, helyette a *vos, él* névmási alakokat használják.²⁴ A szókincs tekintetében három komponensről beszélhetünk. Az alapszókincs természetesen spanyol, amely iberoromán nyelvekből (mint a portugál) és dialektusokból származó elemekkel gazdagodott. A spanyol elemek sokszor archaikusak, például *topar* ‘találni’, *merkar* ‘vásárolni’, *agora* ‘most’, *kavesal* ‘párna’ (< ósp. *cabecal*) stb. Az alapszókincset egészítik ki olyan elemek, melyek a ladino belső fejlődésének eredményei. A sztenderd spanyolban többek között nem léteznek a *chiquez* ‘kicsiség’, *coloradez* ‘színesség/tarkaság’, *asnedad* ‘szamárság’, *derechedad* ‘egyenesség’, *boracheza* ‘részség’, *anchezar* ‘kiszélesít’ stb. alakok, ugyanakkor ezek a szavak egy a közös szókincs részét képező melléknév/főnév, és egy a spanyolban is létező termékeny képző összetételével jöttek létre. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy bizonyos esetekben a judeospanyol más, de a spanyolban is létező toldaléket használt a szóképzésben. Gyakran használatos ige a *meldar* ‘olvasni’, mely a latin *meletare* ‘tanul’, ‘olvas’ főnévi igenévből származik, de a spanyol számára ismeretlen, csak a zsidók által használt változatban létezik. A harmadik komponenst a különböző nyelvekkel történő érintkezés útján integrált kölcsönszavak és neologizmusok adják. Néhány példa: török eredetű szavak: *asquier* ‘katona’, *uda* ‘szoba’, *chelebí* ‘úr’, *musafir* ‘vendég’; Italianizmusok: *lavoro* ‘munka’, *libero* ‘szabad’, *cabineto* ‘szekrény’ stb. Arab jövevényszavak: *hazino* ‘beteg’, *adalet* ‘igazság’, *anbar* ‘raktár’ stb.²⁵ Franciából származnak többek között az *orozo* ‘boldog’, ill. *suetar* ‘kíván’ szavak. Sorolhatnánk még több nyelvet ill. dialektust, de mindenképpen meg kell említenünk a kezdetektől jelenlévő héber elemeket, amelyek már a kiűzetés előtt is jellemezték a szefárdok nyelvét: *menorá*, *kipa* stb.²⁶ Szintén a héberből származik a *dezmaزالado* ‘szerencsétlen’ szó (a héber *mazal* spanyol képzőkkel ellátva), mely arra utal, hogy a judeospanyol nemcsak valósi, hanem általános kifejezéseket is kölcsönzött a héberből.²⁷ A héber hatásának tulajdonítható az a jelenség is, hogy a spanyol *Dios* ‘Isten’

24 Fodor, 1999. 811

25 Gruss, Susy: *El judeoespañol - una visión panorámica de la lengua y la literatura*. Előadás a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, Budapest, 2019. november 13.

26 Lapesa, Rafael: *Historia de la lengua española*. Madrid: Gredos 1980. 525.

27 Schwarzwald, 2019. 148

judeospanyol megfelelője a szóvégi –s nélküli *Dio*, ugyanis a szefárd beszélők a szóvégi –s-t a többes szám jelével azonosították, így a spanyol alak egyrészt ellentmondott monoteizmusuknak, másrészt a keresztény szentháromságra emlékeztette őket.²⁸

A periodizációt tekintve több opció is létezik, az egyik lehetőség három főbb korszakra osztani a ladino történetét:²⁹

- a. A ladino jellegzetes vonásainak és funkcióinak kialakulása
- b. Kiteljesedés és virágzás – a mindennapi kommunikáció nyelve mind szóban, mind írásban
- c. Hanyatlás

Az első korszak a kiűzetés előtti időszakról a 17. századig tehető. A spanyollal való egység megtörik, egyedi vonások alakulnak ki, és lassan kifejlődik a nyelvi öntudat. A második a 18. századtól kezdődik. Ahogy a történeti áttekintésben láttuk, a ladino a keleti diaszporában maradt fenn legtovább, és mivel a nyugati marokkói területekről nem igazán rendelkezünk írásos dokumentumokkal, elsősorban a Balkánon követhetjük nyomon virágkorát.

Míg a 17. században az irodalmi tevékenység főként liturgikus szövegek újranyomatásáról szólt, a Sábbátáj Cvi féle álmessianisztikus kiábrándultság után megalakult egy olyan szerzői csoport, amely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy újra felkeltse az érdeklődést a hagyományos vallási értékek iránt, és megerősítse a közösség identitását. Az erre irányuló kommunikáció olyan nyelven kellett, hogy történjen, amely mindenki számára érthető volt. Így kezdődött meg a ladino arany százada. A szefárd nyomdák intenzív kiadói tevékenységbe kezdtek, egészen a 20. századig ontották a ladino nyelven írt műveket. A 19. században az Alliance Israélite Universelle iskolái nemcsak az „elfranciasodást” jelentették, hanem a nyitást is a nyugati, nem zsidó kulturális világ felé, amely korábban ismeretlen volt az Oszmán Birodalom területén élő szefárdok számára. Ettől kezdve, bár a hagyományos vallásos tartalmú irodalom nem szűnt meg, számos „világi” műfaj jelent meg, mint például az újságírás, a színház, a dráma, a műköltészet, az elbeszélés, az életrajzok stb.³⁰ Megindultak a törekvések a ladino modernizálására és irodalmi

28 Lapesa, 1980. 525

29 Gruss, 2019.

30 Romero, 1992. 42

nyelvi szintre emelésére. Nyelvi normalizáló fórum ugyan(akkor) nem alakult ki, a sajtó látta el a viszonylagos egységesítés feladatát.

A 20. században köszöntött be a hanyatlás, amit az Oszmán Birodalom szétesése, az azt követő emigráció és a holokauszt okozott.

Ladino nyelvű irodalom

Hagyományos vallásos irodalom

A 16. és 20. század között 140 részleges vagy teljes bibliafordítás készült judeospanyol nyelven. Közülük több is Szalonikiben jelent meg, mint a Krónikák első és második könyve (1573–1586), Zsoltárok könyve (1585–1583), Énekek éneke (1600) stb. A már említett Ferrarai Biblia (1553) Abraham Usque (alias Duarte Pinel) és Yom Tob Athias (alias Jerónimo de Vargas) szerkesztésében két kiadásban is elkészült. A 17. században többször is újranyomtatták Amszterdamban. Abraham Asa bibliafordítását Konstantinápolyban adták ki a 18. században (1739–1745), ez volt az első, amely a héber szöveget és a judeospanyol fordítást is tartalmazta. Számos kiadvány látott napvilágot, melyek a zsidó gondolkodást és hagyományokat igyekeztek erősíteni és népszerűsíteni. Közülük az ismertebbek például Moses Almosnino szaloniki rabbi homiletikája *Regimiento de la Vida* (1564) címmel, amelyet fiának írt útmutatásként az életre, vagy a *Me'am lo'ez*, a talán legismertebb judeospanyol nyelvű kommentár, amelyet a héber Bibilához írtak. Konstantinápolyban jelent meg 1730-ban Jacob Kuli rabbi kezdeményezésére. A 19. században több javított kiadást ért meg, a bibiliamagyarzatok pedig folyamatosan gyarapodtak (Menahem Mitrani: Józsue könyve, Refael Pontremoli: Eszter könyve stb.).³¹

31 Gruss, 2019.

Yaakov Culi (?-1732): *Me'am Lo'ez, címlap*
 Wikimedia Commons

A hagyományos ladino irodalom egyik legkiemelkedőbb műfaja a *copla*, egy paraliturgikus, verses ének volt. Ez a műfaj a 18. századtól a 20. századig virágzott és bebizonyította, hogy a ladino nemcsak fordítások és prózai művek írására, hanem költészetre is alkalmas. Több mint 400 *copla* maradt ránk. Metrikájuk változó, mégis tipikus volt. Strófákból álltak, melyek sorrendjét az ének tartalma vagy akár egy akrosztichon határozta meg (a versszakok, esetleg a sorok kezdőbetűi

összeolvasva egy nevet vagy valami mondást adnak ki). Soknak volt refrénje és gyakori volt a félrím használata.³² Tartalmi szempontból változatosak voltak. Voltak köztük versek az ünnepekről, az erkölcsi nevelésről, a zsidó nép történetéről, a nép történelméhez kapcsolódó eseményekről (tűzvészek, háborúk stb.) és a kor változásairól is (divat, szokások stb.) A férfiak énekelték őket olvasva (ladino nyelven *meldando*) azokból a füzetekből, melyeket Konstantinápolyban, Izmirben, Livornóban vagy Szalonikiben nyomtattak. Fő funkciójuk az volt, hogy a szefárd embereknek a zsidó értékeket közvetítsék.³³

A folklór részét képező szefárd románcok epikus-lírikus költemények voltak, melyek szóban, de inkább énekelve hagyományozódtak generációról generációra. Tematikus és strukturális szempontból a középkori spanyol hagyományban gyökereznek. A zsidó közösségek megőrizték a korabeli témákat, de az évszázadok során új témákat és motívumokat is beépítettek, amelyeket vagy maguk alkottak, vagy az őket befogadó népek irodalmából származtak.³⁴ Nemcsak szórakozás céljából, hanem számos élethelyzetben énekelték őket, például románcokat énekelve altatták el a kisgyermeket vagy adták a munkához az ütemet, voltak köztük ünnepi énekek, esküvőre vagy a körülmetélés szertartására, de voltak közöttük gyászénekek is.

Új műfajok

A sajtó térnyerése a 19. században meghatározó tényező volt a szefárd közösségek életében. Elősegítette a modernizációt, az oktatást, az információk terjedését és népszerűsítette az új műfajokat is. Regények, versek, színdarabok, humoros írások jelentek meg, melyek új perspektívát adtak a szórakozásnak és a szabadidő eltöltésének. Több, mint 300 különböző jellegű újság jelent meg eltérő gyakorisággal, különböző időtartamokban. Szalonikiben 105, Konstantinápolyban 45, Szófiában 30, Izmirben 23 lapot tartottak számon, de voltak ladino nyelvű sajtó-

32 Díaz-Mas, Paloma: Escritura y oralidad en la literatura sefardí. *SIGNO Revista de Historia de la Cultura Escrita* 11, 2003. 37–57. 46 <https://core.ac.uk/download/pdf/58907958.pdf> (letöltés ideje: 2023. augusztus 3.)

33 Weich-Shahak, Susana: Tradición y funcionalidad de la poesía religiosa sefardí. *Calíope*, 17, 2011. 199–215. 199–200. <https://core.ac.uk/download/pdf/58907958.pdf> (letöltés ideje: 2023. augusztus 3.)

34 Díaz-Mas, Paloma: Cómo hemos llegado a conocer el romancero sefardí. *Acta poética*, 26, 2005. 241–259. 241.

termékek Bécsben, New Yorkban, Jeruzsálemben is. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány név az alapítás helyével és idejével: *Puertas del Oriente*, Izmir (1845); *La luz de Israel*, Isztambul (1853); *El avenir*, Szaloniki (1898). Egyes források szerint Magyarországon 1905-ben alapították az *El Luzero* (A Csillag) nevű újságot.³⁵ Izraelben a II. világháború után is számos újságot adtak ki ladino nyelven, ilyen volt például a *La boz de Israel* (1949), *La Verdad* (1949–1972) vagy az *Aki Yerushalayim* (1979–2017).

Ami a ladino nyelven írt regényeket illeti, viszonylag későn, csak a 19. század vége felé jelentek meg hagyományos és történelmi témákkal, mint a *conversók* élete Spanyolországban vagy az inkvizíció, de születtek kaland- és detektívregények is. Többet közülük részletekben publikáltak az újságok. Az egyik legismertebb és legfelkapottabb író Yitzhak Ben Rubi Bitti (1903–1977) volt, akinek a munkássága már a 20. század második felére nyúlik. Népszerű regényei között találjuk például a szaloniki szefárd közösségben játszódó *El sekreto del mudo* (1952), vagy az *El amor ke mata* (1955) és a *Sangre, fuego y amor* (1962) című műveket.

Megszületett és lendületet kapott a színházi élet is, számos amatőr társulat alakult a ladino nyelven írt színdarabok előadására. Laura Papo Bohoreta (1891–1942) boszniai szefárd író, fordító és drámaíró elsőként írt színdarabokat judeospanyol nyelven. Az 1930-as években keletkeztek többek között az *Avia de ser* és a *La madrasta el nombre le abasta* című művei, melyeket a szarajevói és a belgrádi színházak is játszottak. A korábban említett regényíró, Ben Rubi két színházi mű szerzője is: *Simón Blum* (1933) és *Lokos con seriedad* (1952).

A modern ladino költészetet többek között Clarisse Nicoïdski (*Lus ojus. las manus, la boca* 1978), Margalit Matitياهو (*Kurtijo kemado* 1988) és Myriam Moscona (*Tela de sevoya*) képviselik. Verseikben gyakran jelenik meg a halál, a csend, az eltűnni készülő múlt gondolata.³⁶

35 Fodor, 1999. 812

36 Sefamí, Jacobo: La muerte de la lengua madre: Poesía contemporánea en ladino *Miríada Hispánica*, 5, 2012. 193–210. <https://www.miriadahispanica.com/revista/cc3621f025eb044d239aee556daaf7c5beef8376.pdf> (letöltés ideje: 2023. november 3.)

A ladino írásmódja

Mindezen vallásos és világi irodalmat látva joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon hogyan írták a ladino szövegeket. Kezdetben a hispán zsidók szövegeiket és dokumentumaikat úgynevezett *aljamiált* formában, azaz a héber ábécé betűivel írták. Egészen a 20. század elejéig megmaradt ez az írásmód, bár tény, hogy születtek latin betűs művek is, mint a már említett Ferrarai Biblia. A kiűzetés után a keleti és a nyugati diaszpórában továbbra is a héber ábécé betűit használták, míg a nyugat-európai országokba menekülő szefárdok a latin betűs írásmódot alkalmazták. A héber betűs írásmódnak is voltak különböző változatai, nyomtatásban a leggyakoribb a *Rási*-betűk használata volt, illetve az olvasás megkönnyítésére nemcsak a mássalhangzókat, hanem gyakran a magánhangzókat is jelölték.

A modern korban aztán sokak szerint a héber ábécé, illetve a *Rási* betűk használata akadályozta a ladino fennmaradását és modernizációját, ezért szép lassan megindult a latin betűs írásmódra való áttérés. Ezt a folyamatot erősítette az is, hogy Törökországban Kemal Atatürk nyelvi reformjai kötelezővé tették a latin betűk használatát, vagy hogy az Alliance Israélite Universelle francia nyelvű iskoláiban tanuló diákok generációi számára a héber betűs írásmód idejét múltnak tűnt vagy már nem is ismerték. A változtatás ugyanakkor számos problémát vetett fel, mivel meg kellett találni a módot a judeospanyol hangjainak reprezentálására. Ahogy korábban említettük, egységesítési fórum sosem volt a ladino esetében, így nincs egyetlen egységes sztenderd latinizált átírás. Létezik egy török típusú átírás, tipikus török írásjelek használatával, van egy a francia fonetikai szabályok szerinti átírás, és az *Aki Yerushalayim*-féle átírás. Ez utóbbi ma a legelterjedtebb és leghasználtabb. Az újság megalakulásától kezdve igyekezett a latin betűs átírások terén kialakult anarchiát megszüntetni. A szerkesztői által elfogadott helyesírás fonetikus, azaz kiejtés szerinti, ahol minden hangot egy betű jelöl és minden betű egy hangnak felel meg. Ez egy viszonylag egyszerű és észszerű rendszer ahhoz, hogy az emberek megértsék és használják.

A nyelv megőrzésére tett erőfeszítések

A 20. század folyamán a nyelv hanyatlásnak indult. Az új társadalmi és kulturális realitások szinte elsöpörték a szefárd kultúrát. A Balkánon kialakuló új államokban a szefárd zsidók nyelve elveszítette presztízsét. A beolvadás vagy a migrációs hullámok, a szefárd közösségek deportálása és kiirtása, Izrael állam létrehozása és ezzel a héber előtérbe helyezése mind csapást mértek a ladinóra. A helyesírás megváltozása generációs törést okozott, hiszen a fiatalabbak már nem ismerték a hagyományos írásokat és a tradicionális szövegeket, ráadásul számukra egyre kevésbé voltak fontosak a vallásos hagyományok.

Sokan figyelmeztettek már arra, hogy a ladino kiveszőben van. Ezzel párhuzamosan manapság annak a paradox helyzetnek vagyunk tanúi, hogy minél jobban kiszorul a használatból, hiszen a családok már egyre kevésbé beszélnek otthonaikban, annál nagyobb lett az érdeklődés e nyelv iránt, ez pedig a nyelv életerejének meglepő megnyilvánulását mutatja.

Egyre több felmérés és tanulmány születik a ladinóról. Elterné Czöndör Klára 2007-ben vizsgálta a *Ladinokomunita*³⁷ internetes fórum beszélőinek nyelvhasználatát, és arra a következtetésre jutott, hogy a ladino „kizárólag a familiáris nyelvhasználatra korlátozódik, ... nagyrészt az idősebb generáció tagjaival és a barátokkal folytatott kommunikáció eszköze. Nyilvános, közéleti alkalmazása elhanyagolható.” A többség veszélyeztetettnek látja a ladino jövőjét, ugyanakkor nem tesz erőfeszítéseket a nyelv átadására.³⁸ Shmuel Refael Vivante a Bar-Ilan Egyetem Salti Intézetének professzora 2020-ban tett közzé tanulmányt egy Izraelben végzett felmérésről, melyben a ladino fontosságával és jövőjével kapcsolatos hozzáállást vizsgálták.³⁹ A megkérdezettek válaszaiból kiderült, hogy figyelemmel kísérik a ladino helyzetét, és fontosnak tartják kihangsúlyozni, hogy a spanyoltól eltérő nyelv. A válaszadók úgy vélték, hogy nem könnyű az átadása, ugyanakkor fontos feladat, és ha ez az átadás hivatalos oktatáson keresztül történik, akkor biztosítható a nyelv

37 A Ladinokomunita a legnépszerűbb online vitacsoport, amelyben a judeospanyolt aktívan használják (<http://www.sephardicstudies.org/komunita.html>).

38 Elterné Czöndör, Klára: A szefárd zsidók nyelve a történelem tükrében. Piliscsaba: PPKE BTK, 2007. 260.

39 Refael Vivante, Shmuel: El judeoespañol en Israel: algunas cuestiones sobre el conocimiento de esta lengua entre los sefardíes. *El español en el mundo. Anuario del Instituto Cervantes*, 2020. https://cvc.cervantes.es/lengua/anuario/anuario_20/vivante/p04.htm (letöltés ideje: 2023. augusztus 5.)

jövője. A tanulmány azt is megfogalmazza, hogy Izraelben a ladino kihalt félben, de legalábbis drámai helyzetben van, és intézkedéseket kell hozni a nyelv megőrzése és fejlesztése érdekében, mind személyes, mind intézményi szinten.

Napjainkban a média nagy mértékben megkönnyíti az információk áramlását. Számos internetes oldal és honlap tájékoztat (elsősorban angolul és spanyolul) a szefárd közösségekről és nyelvükről: [The Society for Sefardic Studies](#); [The Sephardic Jewish Brotherhood of America](#); [CSIC \(Spanyol Nemzeti Kutatási Tanács\)](#); [Bibliotheca Sefarad](#) stb. Az [eSefarad: Noticias del Mundo Sefarad](#) oldalon hetente kaphatunk új információkat a ladinóról és a szefárd világról. A *Kol Israel* közszolgálati izraeli rádió naponta tizenöt perces műsort sugároz, amelyben ladino nyelven foglalkoznak a szefárd világgal kapcsolatos hírekkel, a *Radio Exterior de España* pedig hetente negyvenperces ladino nyelvű adással jelentkezik *Sefarad* címmel, hozzájárulva a szefárd kultúra és nyelv terjesztéséhez és fenntartásához.

Intézményi szinten is történtek pozitív változások. 1997-ben Izraelben létrejött az *Autoridad Nasionala del Ladino* (Nemzeti Ladino Hatóság), melynek feladata a nyelv tanulmányozása és védelme volt. Ennek érdekében célul tűzte ki a ladino nyelven írt irodalmi dokumentumok összegyűjtését és katalogizálását, a kortárs szerzők könyveinek kiadását és olyan programok szervezését, melyek a szefárd hagyományokkal ismertetik meg a közösség tagjait.

Több egyetem is foglalkozik ladino tanulmányokkal és kutatásokkal, többek között a jeruzsálemi Héber Egyetem vagy a tel-avivi Bar-Ilan Egyetem. Ez utóbbin működik a Salti Intézet, mely a ladino tanulmányok végzését mester- és doktori képzésben biztosítja.

Az utóbbi évek fontos fejleménye volt, hogy 2015-ben a spanyol törvényhozás lehetővé tette, hogy a szefárdok leszármazottai állampolgárságért folyamodhassanak. A törvényt azzal a céllal alkották, hogy jóvá tegyék a Spanyolországból elűzött zsidókkal szemben fennálló történelmi igazságtalanságot. A spanyol Igazságügyi Minisztérium adatai szerint 241 626-an igényeltek, és 71 795-en kaptak ilyen módon állampolgárságot.⁴⁰ A törvény érvényességi ideje 2019. október 1-jén járt le. Ezzel egyidőben 2015-ben a *Real Academia Española (RAE)* (Spanyol Királyi

40 Ministerio de Justicia https://www.mjusticia.gob.es/es/Ciudadano/Nacionalidad/Documents/Estad%c3%adsticas%20nacionalidad%2030_09_2023.pdf

Akadémia) plenáris ülése nyolc, a ladino tanulmányozása terén kiemelkedő akademikust választott tagjai közé, elismerve ezzel a szefárd közösségek által beszélt nyelv életben tartásának fontosságát. 2018. február 20-án megállapodás született arról, hogy Izrael államban létrehozzák az *Autoridad Nasionala del Ladino* utódszervezetét, a RAE-nek megfelelő Nemzeti Judeospanyol Akadémiát, mely a Spanyol Nyelvi Akadémiák Szövetségének 24. tagja lett. Az akadémiára fontos feladatok várnak a jövőben, mint a már említett helyesírási egységesítés.

A Spanyolországgal szorosabbra fűzött kapcsolatok egyben azt is jelentik, hogy a szefárdok újra megélhetik és gazdagíthatják azt a kultúrát, amelyből valaha kivetették őket. A ladino nyelv történetét vizsgálva felfedezhetjük hogyan fejlődött és alkalmazkodott ez a nyelv az idők folyamán, ellenállva a feledésbe merülésnek. A szefárd közösségek, bárhol is éltek, hozzájárultak a kulturális sokszínűség gazdagságához és megmutatták, hogy az identitás soha nem egydimenziós, hanem állandóan formálódó és alakuló fogalom. Példájuk bizonyítja, hogy a kultúrák és nyelvek folyamatosan formálódnak és alkalmazkodnak az idők és helyek változásaihoz, miközben a múlt szellemisége továbbra is jelen marad.